

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, IV, 292-294; R. Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes*, Beyrouth 1968, I, 488-489; *Müsned*, II, 244, 340, 369; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûl'l-hamse*, s. 611, 699; İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları: Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi* (trc. Mustafa Çağrıncı), Ankara 2012, s. 40-41; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhtâzî'l-a'zam* (nşr. Mustafa Hicâzî – Abdülazîz Berhâm), Kahire 1419/1998, XI, 55-56; Râgib el-İsfahânî, *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şerî'a* (nşr. Ebû'l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1405/1985, s. 277-278; Gazzâlî, *İhyâ'*, III, 289-293; Ma'n Tevfik Dehhâm el-Hayâlî, *el-Medh ve'z-zem fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Beyrut 2006.

MUSTAFA ÇAĞRINCI

ZEMAHŞERÎ

(الزمخشري)

Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer
b. Muhammed el-Hârizmî
ez-Zemahşerî
(ö. 538/1144)

el-Keşşâf adlı tefsiri yanında
Arap dili ve edebiyatına dair
çalışmaları ile tanınan
çok yönlü Mu'tezile âlimi.

27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Köroğlu ilçesindeki (İlmamedov, XX/2 [2011], s. 192) Zemahşer'de doğdu. Mekke'de Kâbe'ye mücâvir olarak bulunduğundan "Cârullah", mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla anılır. Zemahşerî'yi genelde Fars kökenli kabul edenlerin yanında, özellikle yaşadığı dönemde Hârizm'deki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler'in oluşturmamasından dolayı Türk asıllı kabul edenler de vardır. Bununla birlikte Zemahşerî eserlerinin hemen tamamını Arapça kaleme almış, hatta eserleriyle bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır (*el-Mufaşşal*, I, 17-19). Şiirlerindeki bazı ifadelerden onun dindar bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Selçuklu Veziri Müeyyidülmülk tarafından herhalde siyasî bir sebeple hapse atılan babası ilim ve takvâ sahibi bir mahalle imamı idi ve muhtemelen hapiste iken vefat etmişti; dedesi de dindar bir kişiydi (Zemahşerî, *Divân*, s. 270-275). Kaynaklarda Zemahşerî'nin bir bacağına sakatlığından dolayı, bu yüzden uzun elbise giydiği belirtilir. Onun topal kalmasının sebebiyle ilgili olarak bir seyahat sırasında şiddetli soğuktan ayağının donması, damdan veya binek hayvanından düşmesi, çocukluk yıllarında bir kuşun ayağını kopardığı için annesinin bedduasını alması gibi olaylardan söz edilir. İbn Halli-

kân'ın naklettiği bir rivayete göre Zemahşerî, insanların kesik bacağı sebebiyle kendisi hakkında yanlış bir düşünceye kapılmasından endişe ettiğinden ayağının şiddetli soğuktan donması yüzünden kesildiğine dair birçok kişinin şahitliğini içeren bir belge düzenlemiştir (*Vefeyât*, V, 169).

Yaşadığı dönemde Hârizm canlı bir ilim ve kültür merkeziydi. Buna rağmen Zemahşerî gerek sakatlığı gerekse ailesinin geçim sıkıntısı çekmesi yüzünden babası tarafından terzilik mesleğine verildi; fakat onun ilim tahsili hususundaki ısrarı üzerine medreseye gönderildi. Vefatından birkaç yıl öncesine kadar ilim tahsili ve icâzet almak için çaba sarfetti. Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katıldı. İlmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay, lûgat, nahiv, tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen Mu'tezile âlimi Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'ye aittir. Hârizm'de Mu'tezile mezhebinin görüşlerini yaydığı söylenen Dabbî, Zemahşerî'yi yetiştirmesinin yanında ona her türlü maddî ve mânevî yardımda bulunup bazı devlet adamlarıyla tanışmasına vesile oldu. Zemahşerî'nin Mu'tezile düşüncesiyle irtibatını sağlayan iki hocasından daha söz edilmektedir. Bunlar Zeydî-Mu'tezilî müfessir, fıkıh ve kelâm âlimi Hâkim el-Cüsemî ile (İbrâhîm b. Kâsım, II, 892) kendisine kelâmda (usul) hocalık, tefsirde öğrencilik yapan, son dönemin en önemli Mu'tezile kelâmcısı kabul edilen Rükneddin İbnü'l-Melâhimî'dir (Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, s. 368; Taşköprizâde, II, 100; ayrıca bk. Koloğlu, s. 49). Zemahşerî, Bağdat'ta Ebû'l-Hasan Ali b. Muzaffer en-Nisâbüri ve Ebû Nasr el-İsfahânî'den edebî ilimler, Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnü'l-Batir, Ebû Sa'd eş-Şekkânî ve Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî'den hadis, Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den hadis ve fıkıh dersleri aldı. Mekke'de Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Yâbüri'den Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okudu; Ebû's-Saâdât İbnü's-Şecerî'den nahiv ve edebiyat tahsil etti.

Talebe seçiminde ve icâzet verme hususunda çok titiz davranan Zemahşerî Hârizm, Bağdat, Mekke gibi şehirlerde birçok öğrenci yetiştirdi. Bakkâlî, Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî, Âmir b. Hasan es-Simsâr, Ebû'l-Mehâsin İsmâil b. Abdullah et-Tavîlî, Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşî ve Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî onun talebeleri arasında zikredilebilir. Yakın dostu ve hâmisî olan Mekke

Emîri Ebû'l-Hasan Ali (Uley) b. İsâ b. Vehhâs da Zemahşerî'ye hem hocalık hem öğrencilik yaptı (İbnü'l-Kiftî, III, 268; Lane, s. 251). Zemahşerî Ebû Tâhir es-Silefî, Reşîdüddin el-Vatvât, Ebû Tâhir el-Husûî ve Zeyneb bint Şi'râ gibi âlimlere de icâzet verdi. Hadis rivayet ettiği bilinen Zemahşerî'den İbn Şehrâşûb gibi bazı Şîfî âlimleri rivayette bulundu. Çağdaşı Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, Zemahşerî'nin Hârizm'de hadis ilmini ihya eden ilk kişi olduğunu ve Irak'tan hadis kitapları getirtip insanları bunları okumaya teşvik ettiğini, bu sayede hadis ilminin bölgede yayıldığını söylemektedir (*Fi Sireti'z-Zemahşerî*, s. 379). Zehebî ve İbn Hacer hadis rivayeti konusunda Zemahşerî'yi "sâlih" olarak nitelendirmiş, ancak insanları i'tizâlî fikirlere davet ettiği için onun özellikle *el-Keşşâf* adlı tefsirine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine dikkat çekmişlerdir (*Mizânü'l-İftidâl*, IV, 78; *Lisânü'l-Mizân*, VI, 4). Hiç evlenmemiş olduğu anlaşılan Zemahşerî, Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'e yazdığı bir şiirde değersiz kişilerin yüksek makamlara geçtiğinden şikâyetle bulunup kendisinin üstün meziyetlerinden dolayı lâ-yık olduğu makama getirilmesini istedi. Fakat muhtemelen kendini çok övmesi ve Mu'tezilî olmakla iftihar etmesi gibi sebeplerle beklediği ilgiyi göremedi. Bunun üzerine Hârizm'den ayrılıp Horasan'a gitti; bazı devlet adamlarıyla görüştü ve bir kasidesinde Mücîrüddevle el-Erdistânî'yi methetti. Ardından İsfahan'a geçti; burada da Melikşah'ın oğlu Muhammed'le yakın ilişki kurup onu öven şiirler yazdı.

Zemahşerî 512 (1118) yılında şiddetli bir hastalığa yakalandı. Bu sırada gördüğü bir rüya üzerine devlet adamlarına bir daha methiye yazmamaya, onlardan ihsan ve makam talep etmemeye karar verdi. Sağlığına kavuştuktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı; Bağdat'a uğrayıp buradaki âlimlerle görüştü, onların derslerine katıldı. Mekke'ye ulaştığında Emîr İsâ b. Vehhâs tarafından karşılandı. Bu arada Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaştı. Seyahatleri esnasında Arap kabileleriyle ilgilendi; Arapça'nın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edindi. Mekke'de iki yıllık ikametinin ardından Hârizm'e döndü. Burada Hârizmşahlar Hükümdarı Kutbüddin Hârizmşah ile oğlu Atsız ona büyük itibar gösterdi. Hârizm'e dönüşünden on yıl kadar sonra tekrar Mekke'ye hareket etti. Dimaşk'a uğrayıp Tâcûlmülûk Bôri b. Tuğtegin ve oğlu Şemsülmülûk'le görüştü; onları Bâtınîler'e ve Haçlılar'a karşı mücadelelerinden dolayı övdü. Dimaşk'ta

ZEMAŞERÎ

muhtemelen birkaç yıl kaldı. Ardından gittiği Mekke'de Emir İshâ b. Vehhâs'tan yine sıcak ilgi gördü. Bu arada bazı Mu'tezile âlimlerinin talepleri ve İbn Vehhâs'ın teşvikiyle meşhur tefsiri *el-Keşşâfı* yazmaya başladı. İki yıl dört ay gibi bir zamanda eserini tamamladı ve bir süre sonra memleketine dönmeye karar verdi. 533 (1138) yılına rastlayan bu seyahati sırasında bir defa daha Bağdat'a uğradı. Burada hem ders verdi hem de Nizâmiye Medresesi müderrisi Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî'nin derslerine katılıp altmış altı yaşında iken ondan icâzet aldı. Ardından Hârizm'e giderek Özbekistan sınırları içindeki Cürçâniye'ye (Ürgenç / Gürgenç) yerleşti. 9 Zilhicce 538 (13 Haziran 1144) tarihinde arefe gecesi burada vefat etti.

Zemahşerî hayatının ilk kırk beş yılında makam ve mevki peşinde koşan, şöret düşkün, hırçın ve kibirli bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Bu nitelikleri birçok şiirine de yansımıştır. Rahat bir yaşam sürmek arzusuyla devlet adamlarına methiyeler yazmasını fakirlik içinde büyümüş olmasıyla açıklamak, ayrıca sakatlığının kendisi için hem mahcubiyet hem de büyük bir hırs ve azim kaynağı olduğunu, birçok şiirinde kendisinden ve eserlerinden övgüyle söz etmesinin bunlardan kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Kırk beş yaşında iken yakalandığı hastalıktan sonra âdeta bir durulma ve olgunlaşma sürecine girmiş, ömrünün sonuna kadar kanaatkâr ve mütevazî bir âlim olarak yaşamıştır. İbn Kutluboğa, Ebû Hanîfe'nin menâkıbına dair *Şekâ'îku'n-Nu'mân* adlı bir eser kaleme alan Zemahşerî'yi "asrının imamı" olarak nitelemiş ve onun Hanefî fakihleri arasında sayıldığını kaydetmiştir (*Tâcü't-terâcim*, s. 71). Zemahşerî itikadında Mu'tezile mezhebine mensuptur. Gerek kendisinin Ebû'l-Kâsım el-Mu'tezilî şeklinde takdim edilmesini istemesi ve Mu'tezilî olmaktan şeref duyması gerekse "hâtemü'l-Mu'tezile" diye anılması bu mezhebe bağlılığının çok güçlü olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte dil âlimi ve müfessir olarak tanınmış, muhtasar bir eser olan *el-Minhâc* dışında kelâma dair bir eser yazmamıştır. Mu'tezile kelâmı açısından etkili bir isim değildir. Diğer taraftan onun Mu'tezile içinde hangi fırkaya mensup bulunduğu da tartışmalıdır. Kendisi bu mezhebin Hârizm'de yayılan her iki fırkasının mensuplarıyla temasa geçmiş, hem Hâkim el-Cüsemî gibi Behşemiyye'den hem de Ebû Mudar ed-Dabbî ve İbnü'l-Melâhimî gibi Hüseyiniyye'den olan kimselere öğrencilik yapmıştır. Madelung'un, Zemah-

şerî'nin Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'den etkilendiği yolundaki kanaatini aktaran Schmidt-ke *el-Minhâc*'in muhtevasının da bu görüşü teyit ettiğini söyler (neşredenin girişi, s. 9). *el-Minhâc*'da Behşemiyye'nin kurucusu Ebû Hâşim el-Cübbâî ve babası Ebû Ali el-Cübbâî'ye birçok yerde atıfta bulunurken Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'den hiç söz etmediğinden Zemahşerî'yi Behşemiyye'ye daha yakın görenler de vardır (Koloğlu, s. 49-50). Ancak bu iki fırka arasındaki ihtilâflarda çoğu zaman açık bir tavır takınmadığından (*EP Suppl.* [İng.], s. 841) onun Mu'tezile içinde mensup bulunduğu ekolü kesin olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Bazı Şîî müellifleri ise özellikle Ehl-i beyt'in faziletlerini anlatan şiirleriyle *Rebî'u'l-ibrâr* adlı eserindeki bazı ifadeleri delil gösterip Zemahşerî'nin Şîî olduğunu iddia etmişlerdir (Hân-sârî, VIII, 120-123). Fakat *el-Keşşâf*'ta birçok yerde Hz. Ebû Bekir ile Ömer'den övgüyle söz etmesi, yer yer Hz. Osman'ın zühd ve takvâsından örnekler vermesi, Şîa'nın bazı âyetlerle ilgili yorumlarını eleştirip bunların bir kısmını -İnşirâh sûresinin 7. âyetinin tefsirinde olduğu gibi- bid'at diye nitelendirmesi söz konusu iddiayı çürütmektedir.

Zemahşerî daha ziyade *el-Keşşâf* adlı tefsiriyle tanınmıştır. Dirâyet tefsiri alanında eşsiz kabul edilen bu eserin mukaddimesinde (I, 16-17) Kur'an'ı yorumlamanın zor bir iş olduğunu söyleyen Zemahşerî'ye göre bu işi yapacak kişinin öncelikle Arap dili ve belâgatındaki meânî ve beyân ilimlerini çok iyi bilmesi, bunun yanında diğer ilimlerde de geniş birikiminin bulunması ve zihnî melekelerinin güçlü olması gerekir. Zemahşerî, Kur'an nazmını i'câzin temel unsuru kabul etmiş ve bu mu'ciz nazımdaki güzellikleri ince tahlillerle ortaya koymaya çalışmıştır. Tefsirinde dilin bütün imkânlarını kullanmasının yanında aklın ilkelerine de büyük önem vermiş, özellikle Kur'an'daki tasvir, temsil ve mecazlarla ilgili anlam takdirlerinde son derece başarılı kabul edilmiştir. Bununla birlikte i'tizâlî görüşleri Kur'an'a dayandırmak amacıyla kimi zaman zorlama te'viller yapmış, bu yüzden başta İbnü'l-Müneyyir olmak üzere Kâdî İyâz, İbn Teymiyye ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi birçokları tarafından tenkit edilmiştir. Ayrıca tefsirinde özellikle sûrelerin faziletleri hakkında zayıf ve uydurma rivayetlere yer verdiği, kıraatleri tercihte Kur'an'ın üslûbuna ve dil kurallarına uygunluk ilkesine riayet ettiği, Mu'tezile'nin temel prensiplerine uygun içerikteki âyetleri muhkem,

diğerlerini müteşâbih olarak değerlendirdiği, Mâide âyetinin (5/54) tefsirinde mu-tasavvıflar hakkında yer yer edep dışı ifadeler kullandığı ve özellikle Eş'arîler'i Mücbire, Haşviyye gibi sıfatlarla anıp üstü kapalı biçimde Ehl-i sünnet'e ağır isnatlarda bulunduğu için eleştirilmiştir.

Hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde de geniş bilgiye sahip bulunan Zemahşerî özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilmiş bir şahsiyettir ve Arap asıllı olmamasına rağmen "şeyhü'l-Arabîyye" diye nitelendirilmiştir. Hatta onun bir gün Ebûkubey's dağına çıkıp Araplar'a, "Atalarınızın dilini gelin benden öğrenin" dediği rivayet edilmektedir. Arap dilindeki tartışılmaz otoritesinden dolayı edebiyatta birçok darbimesele konu olmuştur. Basra dil mektebine mensup olmakla birlikte seçmeci ve uzlaştırmacı bir yol izleyen Zemahşerî, *el-Mufaşşal* adlı eserinde daha çok Basralı gramer âlimlerinin, zaman zaman Kûfelîler'in, bazan da Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencisi İbn Cinnî'nin görüşlerini benimsemiş, yer yer kendi fikirlerini de ortaya koymuştur. *el-Mufaşşal*'ının, gerek plan ve tertibindeki düzgünlük gerekse anlatımındaki kolaylık ve muhtevastındaki zenginlik dolayısıyla kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin en mükemmeli kabul edilmesi onun bu alandaki otoritesini göstermesi bakımından önemlidir.

Eserleri. Zemahşerî'nin eserlerinin sayısını otuz olarak tesbit edenler bulunduğu gibi altmış beşe kadar çıkaranlar da vardır. Bu farklılık, bazı kitapların çeşitli bölümlerinin müstakil eser sayılmasından veya bir kısım eserlerinin değişik isimlerle anılmasından kaynaklanmış olmalıdır. **A) Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm. 1. *el-Keşşâf**** '*an hakâ'îkî ğavâmizî't-tenzil ve 'uyûni'l-eķâvîl fi vücûhi't-te'vil* (I-II, Bulak 1281; I-II, Kahire 1307, 1308; nşr. M. Mürsî Âmir, I-VI, Kahire 1397/1977; nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhin, Beyrut 2003). Eser Fahraddin er-Râzî, Kâdî Beyzâvî, Ebû'l-Berekât en-Nesefî, Ebüssuûd Efendi gibi Sünî müfessirler için temel kaynak olmuş ve üzerine birçok çalışma yapılmıştır. **2. *Nuketü'l-irâb fi ğaribi'l-irâb*.** Kur'an'daki ğarîb lafızların i'rabına dairdir (Leknev 1872; nşr. Ebû'l-Fütûh Şerîf, Kahire 1985). **3. *el-Keşf fi'l-kırâ'ât*.** Bazı kaynaklarda *el-Keşf fi'l-kırâ'âtî'l-âşr* diye de anılmaktadır (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 511). **4. *el-Fâ'ik fi ğaribi'l-hadis**** (Haydarâbâd 1324; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî – Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1364/1945, 1391). **5. *el-Muhtaşar min***

Kitâbî'l-Muvâfaqa beyne Ehli'l-beyt ve's-şahâbe. İsmâil b. Ali es-Semmân'ın Ehl-i beyt'in ve sahâbenin faziletine dair eseri için yapılan bir ihtisar çalışmasıdır (nşr. Yûsuf Ahmed, Beyrut 1999; nşr. Seyyid İbrâhim Sâdık, Kahire 2001). **6. Ru'ûsü'l-mesâ'il**. Hanefîler'le Şâfiîler arasındaki ihtilâflar hakkında olup (nşr. Abdullah Nezâr Ahmed, Beyrut 1987, 2007) Abdülhâfîm Muhammed eser üzerine bir doktora çalışması yapmıştır (1977, Saint Andrews Üniversitesi [İskoçya]). **7. el-Minhâc fî uşûli'd-dîn**. Schmidtke tarafından önce *A Mu'tazilite Creed of az-Zamahşari* adıyla İngilizce'ye çevrilmiş ve bu çeviriyle birlikte neşredilmiş (bk. bibl.), daha sonra tashihli yeni bir neşri yapılmıştır (*Ma'ârif*, XX/3 [Tahran 2004], s. 116-148).

B) Dil, Lugat ve Edebiyat. 1. el-Mufaşşal* fî şinâ'ati'l-îrâb. Arap gramerine da-
irdir (nşr. J. B. Broch, Oslo 1859, 1879; İs-
kenderiye 1291; Delhi 1309; Kahire 1323;
nşr. Hâlid İsmâil Hassân, Kahire 2006). **2. el-Ünmûzec**. Nahivle ilgili olan eser *el-Mufaşşal*'dan ihtisar edilmiş olup üzeri-
ne çeşitli şerhler yazılmış (Abdullah Mu-
hammed el-Habeşî, I, 305-307) ve birçok
baskısı yapılmıştır (Bulak 1269; Tebriz 1275;
Oslo 1859; Kahire 1289; İstanbul 1289,
1298/1880 [Meydânî'nin *Nûzhetü't-tarf* ı-
nın sonunda], 1308, 1323; Kazan 1897; Bey-
rut 1981). **3. el-Müfred ve'l-mü'ellef** (el-

Müfred ve'l-mürekkeb). Yine nahivle ilgili
küçük bir risâle olan eseri (İstanbul 1300;
Kahire 1324, 1328; Dimaşk 1385/1966) A.
Abdülbâsîr el-Marsafî (Kahire 1990) ve Be-
hîce Bâkır el-Hasenî (*MMİlr.*, XV [Bağdat
1387/1967], s. 87-121) yayımlamıştır. **4. Mes'ele** (*Risâle*) *fî kelimetî's-şehâde*.
Gramer tahliline dair bu risâleyi Behîce
Bâkır el-Hasenî (*MMİlr.*, XV [Bağdat 1387/
1967], s. 121-128) ve Muhammed Ahmed
ed-Dâî (*MMLA*, LXVIII [Dimaşk 1993], s.
77-94) neşretmiştir. **5. el-Muhâcât** (*el-*
Muhâccât) *bi'l-mesâ'ilî'n-naḥviyye* (*el-*
Ehâcî'n-naḥviyye). Kur'an, hadis ve eski
Arap şiirindeki bazı ifadeler çerçevesinde
nahivle ilgili elli meselenin soru-cevap şek-
linde ele alındığı manzum bir eser olup
Mustafa el-Hadrî ile (Hama 1969) Behîce
Bâkır el-Hasenî (Bağdat 1973) tarafından
yayımlanmıştır. **6. Şerhu ebyâti Kitâbi**
Sîbeveyhi. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüp-
hanesi III. Ahmed bölümünde bir nüsha-
sının bulunduğu ve Abdullah Derviş tara-
fından neşre hazırlandığı belirtilmektedir
(Lutpi İbrahim, s. 103). **7. Muḥaddime-
tü'l-edeb***. Arapça öğrenmek isteyen Hâ-
rizmşahlar Hükümdarı Atsız b. Muham-
med için telif edilen bir sözlüktür (nşr. J. G.
Wetzstein, I-II, Leipzig 1844-1850; nşr. Mu-
hammed Fevzî Ali, Kahire 1998). **8. Esâ-
sü'l-belâğa***. Arapça mecazlar sözlüğü-
dür (meselâ Kahire 1299; Leknev 1311;

nşr. Abdürrahim Mahmûd, Kahire 1372/
1953; Beyrut 1965; nşr. Şevki el-Maarrî –
M. Naîm, Beyrut 1998). **9. Kitâbü'l-Cibâl**
ve'l-emkine ve'l-miyâh. Coğrafya ve ta-
rih sözlüğü niteliğindeki eseri M. Salver-
da de Grave – T. W. J. Juynboll (Leiden
1856; Frankfurt 1994), Muhammed Sâdık
Bahrülulûm (Necf 1962), İbrâhim es-Sâ-
merrâî (Bağdat 1968) ve Ahmed Abdüt-
tevvâb Avad (Kahire 1999) neşretmiştir.
10. Dîvânü's-şî'r (*Dîvânü'l-edeb*). Zemah-
şerî'nin 5000 beyitten fazla şiirini içeren
eserini Ali Abdullah Amr (Kahire 1979) ve
Abdüssettâr Dayf (Kahire 2004) yayımla-
mış, Fâtıma Yûsuf el-Hiyemî ise şerhet-
miştir (Beyrut 2008). **11. A'cebü'l-aceb**
fî şerhi Lâmiyyeti'l-'Arab. Şenferâ'ya ait
Lâmiyyetü'l-'Arab adlı kasidenin şer-
hidir (İstanbul 1300, s. 10-70; diğer bazı
eserlerle birlikte, Kahire 1906, 1910; Di-
maşk 1961; Beyrut 1973; diğer bazı şerh-
lerle birlikte *Bulûğu'l-ereb* adıyla, nşr. Mu-
hammed Abdülhâkîm el-Kâdî – Muham-
med Abdürrâzık İrfân, Kahire 1989). **12. el-**
Müstakşâ fî'l-emşâl (*el-Müstakşâ fî em-*
şâli'l-'Arab). 3461 Arap meseline dairdir
(nşr. Muhammed Abdülmûîd Han, Hay-
darâbâd 1381/1962; Beyrut 1977, 1982).
Âlî Mustafa Efendi, bu eserden seçtiği ba-
zı meselleri Farsça ve Türkçe açıklamalar-
la birlikte *Zübdetü'l-emşâl* adlı eserinde
toplamıştır. **13. Nevâbiğu'l-kelim** (*el-Kel-*
imü'n-nevâbiğ). Kısa vecizeler tarzındaki
edebî metinlerden ibaret olup ilk defa H.
A. Schultens tarafından Muhammed b.
Dihkân Ali en-Neseffî'nin şerhi ve Latince
tercümesiyle birlikte yayımlanmış (Leiden
1772), ayrıca birçok baskısı yapılmış (İstan-
bul 1866, 1885; Paris 1870; Kahire 1870,
1887, 1907, 1961 [Yûsuf el-Bustânî ve Se-
lahaddin el-Bustânî'nin tahkikiyle *Emsâ-
lû's-şark ve'l-ğarb* adlı mecmuanın için-
de]; Riyad 1971 [Behîce Bâkır el-Hase-
nî'nin tahkikiyle]), Barbier de Meynard'ın
Fransızca tercümesi Paris'te neşredilmiş
(*Les pensées de Zamahschari*, 1876),
eserle ilgili çeşitli şerhler yazılmış (Abdul-
lah Muhammed el-Habeşî, III, 2051-2053),
bu şerhlerin bazıları Türkçe'ye çevrilmiş-
tir (IA, XIII, 513). **14. ed-Dürü'd-dâ'ir el-**
müntehab fî kinâyâti ve'si'ârâti ve teş-
bihâtî'l-'Arab (nşr. Behîce Bâkır el-Hase-
nî, *MMİlr.*, XVI [Bağdat 1968], s. 224-267).
15. el-Kuşâsü'l-mustakim fî'l-'arûz (nşr.
Behîce Bâkır el-Hasenî, Bağdat 1970). Eser
ayrıca Fahreddin Kabâve tarafından *el-*
Kıştâs fî 'ilmi'l-'arûz adıyla yayımlanmış-
tır (Beyrut 1989). **16. Kaşide fî sü'âlî'l-**
Ğazzâlî. Bazı kaynaklarda *Mesâ'ilü'l-*
Ğazzâlî diye de anılmaktadır (Brockel-
mann, *GAL*, I, 350).

Zemahşerî'nin *el-Muhâcât* (*el-Muhâccât*) *bi'l-mesâ'ilî'n-naḥviyye* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4456/5, vr. 107^v-108^r)

ZEMAŞERÎ

C) Diğer Eserleri. 1. *Aṭvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'iz ve'l-huṭab* (en-Naşâ'ihu's-sı-ğâr). Edebî nesirle yazılmış 100 kısa makaleden oluşmaktadır. İlk olarak V. Hammer-Purgstall tarafından Almanca tercümesiyle birlikte (Viyana 1835), ardından Abdülbâsî el-Ünsî (Beyrut 1314), Muhammed Said Râfîî (Kahire 1328), Yâsîn Muhammed Sevâs (Beyrut 1992) ve Ahmed Abdüttewvâb Avad (Kahire 1994) tarafından neşredilmiştir. Eseri H. L. Fleischer (Leipzig 1835) ve G. Weil (Stuttgart 1836) Almanca'ya, Barbier de Meynard Fransızca'ya (Paris 1876), Said ve Mehmed Zihni efendilerle (İstanbul 1290) Rahmi Serin (İstanbul, ts. [Bedir Yayınevi]) Türkçe'ye çevirmiştir. 2. *Maḳâmât* (en-Naşâ'ihu'l-kibâr). Elli makâmeden ibaret olup müellifin edebî nesirle kendine hitaben kaleme aldığı dinî ve ahlâkî nasihatleri içerir. İlk defa Kahire'de yayımlanan eser (1322) Oskar Rescher tarafından Almanca'ya çevrilmiştir (Greifswald 1913). Kahire'de birkaç baskısı daha yapılmış (1907, 1917, 1975), Yûsuf el-Bikâî tarafından da neşredilmiştir (Beyrut 1981). 3. *Rebî'u'l-eb-râr ve nuṣûṣu'l-aḥbâr* (fuṣûṣu'l-aḥbâr). Muhâdarât sahasındaki en önemli eserlerden biridir. Halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakihlerin hikmetli sözleriyle ibret alınacak hikâyeler ve meşhur şairlerden iktibaslar içerir (I-IV; Kahire 1292; Bağdat 1976-1982). Eser üzerine çeşitli şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmış (Abdullah Muhammed el-Habeşî, II, 840-841), Amasyalı Hatibzâde Muhyiddin Mehmed'in *Rav-zû'l-aḥyâr* adlı ihtisar çalışmasını Âşık Çelebi II. Selim adına Türkçe'ye çevirmiştir. Ayrıca Nûreddin Muhammed el-Mûsevî tarafından *Zehrû'r-rebî'* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiş, Kahire'de basılan (1292) eserin ilmi neşrini Selim en-Naimî (Bağdat 1976) ve Abdülmecid Diyâb (Kahire 1992) gerçekleştirmiştir. Behice Bâkır el-Hasenî eserin bir bölümünün edisyon kritiğini içeren bir doktora çalışması yapmıştır (*A Biography of al-Zamakhshari with a Critical Edition of Part of Rabî' al-Abâr*, 1965, Cambridge Üniversitesi). 4. *Nüzhetü'l-müte'ennis ve nühzetü'l-muktebis*. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasıyla (Ayasofya, nr. 4331) ilgili kayıttan eserin *Rebî'u'l-eb-râr*'dan seçme metinlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. 5. *Haşâ'i-şu'l-aşeretü'l-kirâmi'l-berere*. Aşere-i mübeşşereden on sahâbînin biyografisine dair olup Behice Bâkır el-Hasenî tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1968). 6. *el-Ḳaṣidetü'l-ba'ûdiyye ve tahmîsühâ* (nşr. Behice Bâkır el-Hasenî, *el-Üstâz*, Bağdat

1967, XIV/1-2). 7. *Ta'limü'l-mübtedi ve irşâdül-muktedi* (Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye, Mecmûa, nr. 4254). Zemaşerî'nin kaynaklarda başka eserleri de zikredilmektedir.

Zemaşerî'ye dair pek çok kitap ve makale yayımlanmış, tez çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan bazıları şöylece sıralanabilir: Mustafa Nâsîf, *el-Belâğa 'inde'z-Zemaşerî* (doktora tezi, 1952, Aynüşşems Üniversitesi [Kahire]); Mustafa Sâvî el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemaşerî fi tefsiri'l-Ḳur'ân ve beyânü i'câzih* (Kahire 1959); a.mlf., *Kırâ'e fi türâsi'z-Zemaşerî* (İskenderiye 1997); Ahmed Muhammed el-Hûfî, *ez-Zemaşerî* (Kahire 1966); Muhammed Şâhin, *Cârullâh ez-Zemaşerî ve eṣeruhü fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye* (Kahire 1969); Ali Özek, *Zemaşerî ve Arap Lügatçılığındaki Yeri* (doktora tezi, 1973, İÜ Ed.Fak.); Cihat Tunç, *Zemaşerî ve Kelâmın Ana Meseleleri* (doçentlik tezi, 1976, AÜ İlahiyat Fakültesi); Murtazâ Âyetullahzâde Şîrâzî, *ez-Zemaşerî luğaviyyen ve müfessiran* (Kahire 1977); Muhammed b. Abdülhalîm, *A Critical Edition of Ru'ûs al-Masâil by al-Zamakhshari* (doktora tezi, 1977, Saint Andrews Üniversitesi); Michael Schub, *Linguistic Topics in al-Zamakhshari's Commentary of the Qur'ân* (doktora tezi, 1977, California Üniversitesi); Kâmil Muhammed Uveyda, *ez-Zemaşerî: el-Müfessirü'l-belîğ* (Beyrut 1994); Abdüssettâr Dayf, *Cârullâh Maḥmûd b. 'Ömer ez-Zemaşerî: Hayâtühü ve şî'rüh* (Kahire 1994); Musa Alp, *Zemaşerî'nin Keşşâf'ında Mutezili Görüşlere Filolojik Yaklaşımlar* (yüksek lisans tezi, 1998, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); B. N. Zubir, *Balagha as an Instrument of Qur'ân Interpretation: A Study of al-Kashshâf* (doktora tezi, 1999, Londra Üniversitesi); Reşid Abdurrahman el-Ubeydî, *ez-Zemaşerî el-luğavî ve kitâbühü'l-Fâ'ik* (Bağdat 2001); Murat Kaya, *Zemaşerî'de Tasavvufî Kavramlar (Maḳâmât Örneği)* (yüksek lisans tezi, 2006, Yüzüncü Yıl Üniversitesi); Abdülcelîl Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemaşerî'nin Keşşâf'ı* (doktora tezi, 2007, AÜ) (ayrıca bk. Lane, s. 237-243).

BİBLİYOGRAFYA :

Zemaşerî, *el-Keşşâf* (nşr. M. Mürsî Âmir), Beyrut 1397/1977, I, 16-19, 621-622; IV, 267; a.mlf., *Divân* (nşr. Abdüssettâr Dayf), Kahire 1425/2004, s. 79-80, 239, 270-275, 406; a.mlf., *el-Mufaşşal*, Beyrut 1993, I, 17-19; a.mlf., *Rebî'u'l-eb-râr ve nuṣûṣu'l-aḥbâr* (nşr. Selim en-Nuaymî), Bağdat 1976, neşredenin girişi, I, 5-34; a.mlf., *A Mu'tazilite Creed of az-Zamakhshari: el-*

Minhâc fi uşûli'd-din (nşr. ve trc. S. Schmidtke), Stuttgart 1997, neşredenin girişi, s. 7-11; Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, *Fî Sireti'z-Zemaşerî Cârillâh* (nşr. Abdülkerim el-Yâfî, *MMLADm.*, LVII/3 [1982] içinde), s. 365-382; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), III, 163-164; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1386/1967, s. 391-393; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, XIX, 126-135; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 506-507; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III, 265-272; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 168-174; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 78; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VI, 4; İbn Kutluboğa, *Tâcüt-te-râcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962, s. 71; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 97-100; Keşfü'z-zunûn, II, 1475-1484; İbrâhim b. Kâsim, *Ṭabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ* (nşr. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh), Amman 1421/2001, II, 892; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât* (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum, ts. (Mektebetü İsmâiliyyân), VIII, 120-123; Brockelmann, *GAL*, I, 344-350; *Suppl.*, I, 511; III, 507-513; Serkîs, *Mu'cem*, I, 973-976; II, 1967; *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 402-403; J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960, s. 104-107; Kays Âli Kays, *el-İrânîyyûn*, I/2, s. 299-346; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, Ebûzabî 1425/2004, I, 305-307; II, 840-841; III, 1454-1468, 2051-2053; A. J. Lane, *A Traditional Mu'tazilite Qur'ân Commentary: The Kashshâf of Jâr Allâh al-Zamakhshari* (d. 538/1144), Leiden 2006, tür.yer.; Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İstanbul 2007, s. 59-110; Orhan Şener Koloğlu, *Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mutezili İbnü'l-Melahimi'nin Felsefeye Reddiyesi*, Bursa 2010, s. 39-57; Lutpi İbrahim, "az-Zamakhshari: His Life and Works", *IS*, XIX (1980), s. 95-110; Rahman İlmamedov, "Zemaşerî'nin Mukaddimetü'l-Edeb'inde Kur'an'la İlgili Terimler", *ÜÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX/2, Bursa 2011, s. 191-207; Nuri Yüce, "Zemaşerî", *İA*, XIII, 509-514; W. Madelung, "al-Zamakhshari", *EP² Suppl.* (İng.), s. 840-841.

MUSTAFA ÖZTÜRK
MEHMET SUAT MERTOĞLU

ZEMÎMİYYE
(الذميمة)

İnsanları ilâh olan Ali adına
hakka davet etmesi gerekirken
kendi adına davet ettiği iddiasıyla
Hz. Peygamber'i eleştiren
aşırı gruplardan biri
(bk. GÂLİYYE).

ZEMÎNDAR
(زمیندار)

Eskiden Hindistan'da
toprak ve emlak sahipleri için
kullanılan bir terim.

Farsça zemîn (toprak) kelimesiyle dâr (sahip olan) sıfatından oluşan zemîn-dâr "toprak ve arazi sahibi" demektir. Bazı sözlüklerde "arazi müfettişi" diye açıkla-